



Journal of Bhuwanishankar (JoBS)

A Peer Reviewed Research Journal
ISSN: 2961-1938 (Print), 2961-1946 (Online)

अवाक कथामा उपमा अलङ्कार

एकनारायण पौड्याल* पि.एच.डी.
enpauadyal@gmail.com

Received: July 23, 2023

Accepted: August 29, 2023

सार

अवाक कथामा उपमा अलङ्कार शीर्षकको यस लेखमा विश्लेषणका लागि रेणुका जि सी (२०४६) द्वारा लिखित कथासङ्ग्रह सनेस (२०७९) मा सङ्गृहीत 'अवाक' शीर्षकको कथा चयन गरिएको छ । यस कथामा उपमा अलङ्कारको धेरै प्रयोग गरिएको तर यसलाई आधार बनाएर यसअघि अध्ययन नगरिएको साथै उपमा अलङ्कारका आधारमा विश्लेषण गर्न उपयुक्त देखिएकाले प्रस्तुत शीर्षक चयन गरिएको हो । अवाक कथामा केकति प्रकारका उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ र प्रयुक्त अलङ्कारले कथालाई कसरी रोचक बनाएका छन् भन्ने मुख्य समस्या र यसको प्राज्ञिक समाधान खोज्ने उद्देश्यमा आधारित यस अध्ययनमा अलङ्कारको सैद्धान्तिक अवधारणा स्पष्ट पार्नका लागि द्वितीयक स्रोतको उपयोग गरिएको छ भने प्राथमिक स्रोतका रूपमा अवाक कथालाई लिइएको छ । यसरी विश्लेषणका लागि उपमा अलङ्कारलाई सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ र व्याख्यात्मक एवं विश्लेषणात्मक विधिका माध्यमले कथाको अध्ययन गरिएको छ । संस्कृतसाहित्यका मुख्य सिद्धान्तान्तर्गत रस, ध्वनि, अलङ्कार, वक्रोक्ति आदि पर्दछन् । यसरी अलङ्कार पनि स्थापित मुख्य सिद्धान्तभित्रै पर्दछ र यसका धेरै प्रकारमध्ये उपमा पनि एक मुख्य अलङ्कार हो । यसका पूर्णोपमा, लुप्तोपमा, उपमेयोपमा आदि पाँच प्रकार छन् । तिनमध्ये विवेच्य कथाभित्र पूर्णोपमा, मालोपमा र लुप्तोपमा गरी तीन प्रकारका उपमाको प्रयोग भएको पाइएको कुरा जनाइएको छ र तिनमा प्रयुक्त उपमान मौलिक हुनाका साथै उपमा अलङ्कारका प्रयोगले कथा सुन्दर र रोचक बनेको जनाइएको छ । समग्रमा प्रस्तुत कथा उपमा अलङ्कारको प्रयोगका दृष्टिले स्तरीय र प्रभावकारी रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: अलङ्कार, अवाक, उपमा, मालोपमा, लुप्तोपमा

विषयपरिचय

रेणुका जि सी (२०४६) ले कविता, कथा आदि विधामा कलम चलाएकी छन् तापनि उनी पुस्तकाकार कृतिमार्फत गजलकार एवं कथाकारका रूपमा परिचित छन् । जि सीको पहिलो पुस्तक ज्वलनका अभिव्यक्ति (२०६२) गजलसङ्ग्रह हो भने कथासङ्ग्रह सनेस चाँहिँ दोस्रो कृति हो । जुनसुकै विधासँग सम्बन्धित भए पनि रेणुकाले आफ्ना रचनामा वर्तमान समाजको यथार्थ चित्र उतारेकी छन् । उपर्युक्तलिखित कथासङ्ग्रहमा समेटिएका बाँह्रैवटा कथामा नेपालको पहाडिया ग्रामीण परिवेश तथा तराई-मधेसको जनजीवन, समाज र संस्कृति चित्रित छ । विवेच्य 'अवाक' कथामा एकातर्फ पर्वत जिल्लाअन्तर्गत मल्लाजस्थित देवीथान नामक मन्दिरको स्थापना र त्यहाँ पाठीलाई घाँटीतिरबाट रेटेर बलि दिने नौलो प्रथासम्बन्धी किंवदन्तीलाई विषयाधार बनाई आज्चालिक विशेषता प्रस्तुत गरिएको छ भने अर्कातर्फ त्यस ठाउँको संस्कार र संस्कृतिका सम्बन्धमा परिचय दिइएको छ । कथामा बालसुलभ

* एकनारायण पौड्याल, त्रिवि वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुरमा सहप्राध्यापक हुनुहुन्छ ।

व्यवहार वा बालमनोविज्ञानलाई पनि मार्मिक किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । कथाको विषय नवीन र रोचक हुनाका साथै भाषाशैली मौलिक र आलङ्कारिक भइकन पनि सुबोध्य छ । उपमा अलङ्कारको प्रयोगका कारण कथा अभ्र बढी रोचक बनेको छ ।

साहित्यका मुख्य विधाअन्तर्गत कविता, आख्यान, निबन्ध र नाटक पर्दछन् । यिनै चार विधामध्ये कथा आख्यानात्मक विधा हो । कथालाई पात्र, विषय, द्वन्द्वविधान आदि कुनै एक वा सोभन्दा बढी आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत लेखमा रेणुका जि सीद्वारा लिखित कथासङ्ग्रह *सनेस* (२०७९) मा सङ्गृहीत कथाहरूमध्ये 'अवाक' शीर्षकको कथा चयन गरिएको छ । यसअघि अलङ्कारका आधारमा जि सीका कथाको अध्ययन गरिएको छैन । कथामा उपमा अलङ्कारको प्रशस्त मात्रामा प्रयोग भएको र यसले कथालाई सुन्दर पनि बनाएको तर यसअघि अध्ययन नभएकाले अवाक कथामा उपमा अलङ्कारका कुन कुन प्रकारको प्रयोग गरिएको छ र त्यसले कथालाई कसरी सुन्दर बनाएको छ ?' भन्ने प्रश्न मुख्य समस्याका रूपमा रहेको छ र यस जिज्ञासाको समाधान खोज्नु नै प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । यही समस्याकथनले सङ्केत गरेको रिक्तता पूरा गर्नका लागि प्रस्तुत शीर्षक चयन गरिएको हो । यसपूर्व अध्ययन नभएको र प्रस्तुत अध्ययनबाट जि सीका कथामध्ये 'अवाक' कथाको नवीन पक्ष उद्घाटन हुने भएकाले यस अध्ययनको प्राज्ञिक महत्त्व रहनेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनमा पुस्तकालयलाई मुख्य आधार बनाई प्राथमिक एवम् द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ र चयनित कथाको व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिद्वारा अध्ययन गरिएको छ । प्राथमिक सामग्रीका रूपमा *सनेस* कथासङ्ग्रह रहेको छ भने द्वितीयक स्रोतका रूपमा अलङ्कारको सैद्धान्तिक चर्चा गरिएका सामग्री रहेका छन् । यस अध्ययनमा विश्लेष्य कथालाई संस्कृत साहित्यमा प्रचलित सिद्धान्तहरूमध्ये अलङ्कारलाई सैद्धान्तिक पर्याधार बनाई विश्लेषण गरिएको छ । अलङ्कारका प्रकार धेरै भएका र सबै प्रकारका आधारमा विश्लेषण गर्दा लेखको आकार ठुलो हुने भएकाले साथै कृतिमा अन्य अलङ्कारभन्दा उपमा अलङ्कार धेरै प्रयोग भएकाले उपमा अलङ्कारका आधारमा मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

अलङ्कारको शब्दार्थ आभूषण वा गहना भन्ने हुन्छ । साहित्यका सन्दर्भमा अलङ्कार भन्नाले शब्द वा अर्थका तहमा साहित्यलाई सुन्दर बनाउने तत्त्व भन्ने बुझिन्छ । यथार्थमा "मानिसले बोल-चालदेखि भिन्न शैलीद्वारा चमत्कार पूर्वक अनौठा ढङ्गले कुनै विषयको वर्णन गर्नु नै अलङ्कार हो" (भट्टराई, २०३१, पृ. ३८१) । संस्कृत साहित्यका रस, ध्वनि, वक्रोक्ति आदि सिद्धान्तहरूमध्ये अलङ्कार पनि एउटा मुख्य सिद्धान्त हो । अन्य सिद्धान्तका तुलनामा रस र अलङ्कार बढी चर्चित छन् । सिद्धान्तहरूलाई सम्प्रदायअनुसार कम वा बेसी महत्त्व दिएर व्याख्या गरिए पनि समग्रमा हेर्दा साहित्यको आन्तरिक तत्त्वका रूपमा रस र शोभाकारक बाह्य तत्त्वका रूपमा अलङ्कारको धेरै महत्त्व रहेको देखिन्छ । अलङ्कार सम्प्रदायको स्थापना गर्न र यसको व्याख्या गर्ने कार्यमा भामहको मुख्य देन रहेकाले उनी नै यस सम्प्रदायका संस्थापक मानिएका छन् (उपाध्याय, २०५९, पृ. १९७) । यसलाई विस्तार गर्नमा उनीपछिका दण्डी, वामन, जयदेव आदि विद्वान्हरूको देन पनि उल्लेखनीय रहेको छ ।

भामहले यसलाई व्यापक बनाए पनि यसको शब्दगत र अर्थगत चर्चा भने वैदिक तथा पौराणिक कालदेखि हुँदै आएको हो (पन्त, २०५६, पृ.१)। भामहपूर्व आचार्य भरतले सर्वप्रथम साहित्यका सन्दर्भमा अलङ्कारको चर्चा गरेका हुन्। भरतले अलङ्कारको चर्चा गरे पनि उनले यसलाई मुख्य स्थान दिएका छन् (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ.५६)। त्यसपछि साहित्यका सन्दर्भमा अलङ्कारबारे विशद चर्चा गर्ने क्रममा भामहले यसको अपरिहार्यता दर्साउँदै मुख्य स्थान दिएर व्याख्या गरे। उनले काव्यालङ्कार नामक ग्रन्थमा यसबारे विस्तृतरूपमा व्याख्या गरेपछि यो एक मुख्य सिद्धान्तका रूपमा स्थापित भयो। त्यसपछि दण्डी, उद्भट, रुद्रट, रूय्यक, जयदेव, अप्यय दीक्षित आदि विद्वान्हरूले यसको व्याख्या र वर्गीकरण गरी अभि अगाडि बढाउने काम गरे।

अलङ्कारवादी आचार्यहरूले अलङ्कारमार्फत रचनाको सुन्दरता त्यसमा प्रयुक्त शब्दबाट मात्र प्रकट नभई अर्थबाट पनि हुने कुरा बताउँदै साहित्य सुन्दर बन्ने वा नबन्ने कुरा अलङ्कारमा निर्भर हुने जनाएका छन्। यसक्रममा आचार्य भरतले शब्द र अर्थको वैचित्र्य नै अलङ्कार भएको बताएका छन् भने यसलाई दण्डीले काव्यलाई सौन्दर्य प्रदान गर्ने धर्मका रूपमा लिएका छन् (उद्भट थापा, २०५०, पृ.२६०)। अर्का आचार्य वामनले अलङ्कार नै सौन्दर्य भएको र अलङ्कारका कारणले नै काव्य ग्राह्य हुने जनाएका छन् (उद्भट थापा, २०५०, पृ.२६१)। यसरी नै अन्य विद्वान्हरूले पनि अलङ्कारका बारेमा चर्चा गरेका छन् तर सबैले यसलाई साध्यका रूपमा मात्र नलिई कसैले साधनका रूपमा पनि लिएका छन्। आचार्यहरूले अलङ्कारलाई मुख्य वा सहायक अथवा साध्य वा साधन जुन रूपमा हेरे पनि काव्य वा साहित्य सुन्दर बन्नका लागि यसको आवश्यकता पर्ने कुरा सबै विद्वान्हरूले व्यक्त गरेका छन्।

आचार्यहरूले अलङ्कारको सङ्ख्या करिब दुई सय (१९१) पुऱ्याएका छन् भने कुराको उल्लेख पाइन्छ (पन्त, २०५६, पृ.४)। सङ्ख्या जतिसुकै धेरै देखाए पनि तिनलाई मूलतः शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्ने चलन छ। शब्दालङ्कारभित्र अनुप्रास, यमक आदि सीमित अलङ्कार पर्दछन् भने अर्थालङ्कारअन्तर्गत अतिशयोक्ति, उत्प्रेक्षा, उपमा, दृष्टान्त, समासोक्ति आदि धेरै किसिमका अलङ्कार पर्दछन्। अर्थालङ्कारका प्रकार र तिनका उपप्रकार धेरै छन्। तिनमध्ये यहाँ उपमा अलङ्कारको मात्र चर्चा गरिन्छ।

समान गुण वा धर्मका आधारमा दुई वस्तुका बिच सादृश्य जनाउँदा उत्पन्न हुने अर्थालङ्कारलाई उपमा अलङ्कार भनिन्छ (श्रेष्ठ, २०५४, पृ.११९)। उपमा अलङ्कार उत्पन्न हुनका लागि उपमान, उपमेय, सादृश्यवाचक र समान धर्म गरी चारवटा घटकको आवश्यक पर्दछ।

उपमान भन्नाले उपमेयलाई पुष्टि गर्ने तत्त्व भन्ने बुझिन्छ। जुन व्यक्ति वा वस्तुसँग अर्को व्यक्ति वा वस्तुलाई दाँजिन्छ सोही व्यक्ति वा वस्तुलाई नै उपमान भनिन्छ। उदाहरणका लागि “मूलको पानीजस्तो स्वच्छ मन” भन्ने कथनलाई लिन सकिन्छ। यस कथनमा मनलाई मूलको पानीसँग दाँजिएकाले मूलको पानी उपमानका रूपमा आएको छ। जुन व्यक्ति वा वस्तुसँग जसलाई दाँजिन्छ सोही दाँजिने व्यक्ति वा वस्तुलाई उपमेय भनिन्छ। माथिको कथनमा मूलको पानीसँग मनलाई दाँजिएकाले दाँजिने मन उपमेय हो। उपमान र उपमेयका बिच सादृश्य जनाउने भैं, जस्तै, तुल्य, समान आदि शब्दलाई सादृश्यवाचक भनिन्छ। माथिको उदाहरणमा उपमान ‘मूलको पानी’ र उपमेय ‘स्वच्छ मन’का बिच सादृश्य जनाउन आएको ‘जस्तो’ शब्द सादृश्यवाचक हो। समान धर्म भन्नाले उपमान

र उपमेयमा पाइने समान गुण वा विशेषता भन्ने बुझिन्छ। अर्का किसिमले भन्दा समान धर्मलाई साधारण धर्म पनि भनिन्छ र साधारण धर्म भन्नाले पनि उपमान र उपमेय दुवैमा रहन सक्ने गुण, क्रिया आदि साधारण धर्म भन्ने नै बुझिन्छ (अधिकारी, २०५०, पृ. ६१)। माथिको उदाहरणमा उपमान (पानी/मूलको पानी) र उपमेय (मन) मा समान गुण स्वच्छता पाइन्छ। यसकारण समान गुण बुझाउन आएको 'स्वच्छ' समान धर्मवाचक शब्द हो।

उपमा अलङ्कारका लागि प्रस्तुत चारवटा घटक .आवश्यक मानिए पनि सबै प्रकारका उपमाका लागि आवश्यक नभई केवल पूर्णोपमाका लागि मात्र उक्त घटकहरू आवश्यक ठानिन्छन्। यस कुराबाट उपमा अलङ्कार विभिन्न प्रकारमा वर्गीकृत छ भन्ने बुझिन्छ।

उपमा अलङ्कारलाई त्यसका घटकहरूको उपस्थितिका आधारमा पूर्णोपमा, लुप्तोपमा, उपमेयोपमा, रसनोपमा र मालोपमा गरी पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गर्ने प्रचलन रहेको छ। उपमान, उपमेय, सादृश्यवाचक र समान धर्म गरी चारवटै अङ्ग वा घटकको उपस्थिति हुने उपमा अलङ्कारलाई पूर्णोपमा भनिन्छ (शर्मा, २०५८, पृ. (२१८) भने उपमा अलङ्कारका चारवटा घटकमध्ये एउटा, दुईवटा वा तीनवटासम्म लोप हुँदा देखिने उपमा अलङ्कारलाई लुप्तोपमा भनिन्छ। तेस्रो प्रकार उपमेयोपमा हो। उपमान र उपमेयका बिच सादृश्य सम्बन्ध देखाउँदा उत्पन्न हुने उपमा अलङ्कारलाई उपमेयोपमा भनिन्छ। अन्य प्रकारमध्ये एकभन्दा धेरै उपमान र उपमेय शृङ्खलितरूपमा आउँदा उत्पन्न हुने अलङ्कारलाई रसनोपमा भनिन्छ भने उही वा एउटै उपमेयका लागि उस्तै वा फरक फरक धर्म भएका एकाधिक उपमानहरूको सादृश्य जनाउँदा उत्पन्न हुने अलङ्कारलाई मालोपमा भनिन्छ। प्रस्तुत कथाको विश्लेषण गर्दा उपमा अलङ्कारका यिनै पाँचवटा प्रकारमध्ये के कति प्रयोग भएका छन् र तिनले कथालाई सुन्दर बनाउन के कस्तो भूमिका खेलेका छन् भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ।

विमर्श र परिणाम

प्रस्तुत अध्ययनमा अलङ्कारलाई आधार बनाई कथाको विश्लेषण गरिएकाले विश्लेषणका लागि सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा उपमा अलङ्कारलाई लिइएको छ। सो अलङ्कारका प्रकारहरूमध्ये विश्लेष्य कथामा के कति प्रकार प्रयुक्त छन् र तिनले कथालाई कसरी सुन्दर बनाएका छन् भन्ने कुरा कथाबाट साक्ष्य उल्लेख गरी सोदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ।

कथाको विश्लेषण

अवाक' कथामा अन्य अलङ्कारको प्रयोग गरिए पनि बढी मात्रामा उपमा अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ। कथामा उपमा अलङ्कारका पाँच प्रकारमध्ये पूर्णोपमा, मालोपमा र लुप्तोपमा मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ।

(क) पूर्णोपमा

प्रस्तुत कथामा सबभन्दा धेरै पूर्णोपमा प्रयोग भएको देखिन्छ। यसको प्रयोगले गर्दा कथा रोचक र प्रभावकारी बनेको छ। सन्दर्भसहित पूर्णोपमा अलङ्कार, जस्तै :

(क) मनु आफ्नी आमा र भाइसँग छे। सिल्टेको ठूलो बाटामा दिइएको मकै खाँदैछे। मनुको पुरै शरीर

भाङ्गाको आसन जस्तै कालो छ । कान भने लामा छन् । कालो र सेतो छिर्केमिकै तिलचामले रङ्गका ।
(पृ.४५)

प्रस्तुत उद्धरणमा आएका शब्दमध्ये 'भाङ्गाको आसन' उपमानका रूपमा आएको छ भने 'मनुको शरीर' उपमेयका रूपमा आएको छ । 'जस्तै' सादृश्यवाचक शब्द हो भने 'कालो' समान धर्म जनाउने शब्द हो । यसरी पाठीको रङ बताउने क्रममा चारवटै घटकको उपस्थिति देखिएकाले यहाँ पूर्णोपमा अलङ्कार परेको छ ।

(ख) शान्तिले मनुको खुट्टादेखि शरीर हुँदै कानसम्म छामी । मनु त उस्तै फुर्तिली छे । शान्तिको स्पर्शले ऊ हिजोअस्तित्व जस्तै आज पनि बुरुक्क उफ्रिँदै । शान्ति पनि त केही समय अधिसम्म भित्तामा पोत्दै गरेको कमेरो जस्तै उज्याली चम्किली थिई । (पृ.४५)

प्रस्तुत उद्धरणमा उपमानका रूपमा 'कमेरो', उपमेयका रूपमा 'शान्ति', सादृश्यवाचक शब्द 'जस्तै' र समान धर्म जनाउनका लागि 'उज्याली' एवं 'चम्किली' शब्द आएका छन् । यसरी चारवटै घटकको उपस्थिति रहेकाले यहाँ पूर्णोपमा अलङ्कार छ ।

(ग) घरी उसको कानमा मनुकी आमाको आवाज गुन्जिन्छ, घरी उसको बन्द आँखाअगाडि मनु बुरुक्क उफ्रँदै आइपुग्छे । घरी एउटी सानी केटी आफ्नै शिर आफैँले काटिरहेको दृश्य देख्छे । घरी घरभित्र पानीपानी भरिएको । एकसाथ उसको हृदयमा कसौँडीमा खिचोँ पाकेभैँ घटनाहरू फत्किरहेका छन् । (पृ.५२)

यहाँ 'कसौँडीको खिचोँ' उपमानका रूपमा, उसका 'हृदयका घटनाहरू' उपमेयका रूपमा, 'भैँ' सादृश्यका रूपमा र 'फत्किने क्रिया' समान धर्मका रूपमा आएका कारण पूर्णोपमा अलङ्कार परेको छ ।

(घ) पूर्णिमाको दिन । अब दसैं सकिन्छ । पूर्णचन्द्रमाको भलमल्ल रातमा पनि गाउँमा औँसीको सन्नाटा छाउनेछ । सुख खुसी यही रोटेपिङ जस्तै त हुन् नि । मच्चिउन्जेल खुब मज्जा । (पृ.५२)

यस उद्धरणमा 'रोटेपिङ' उपमानका रूपमा आएको छ भने 'सुख' र 'खुसी' उपमेयका रूपमा आएका छन् । यहाँ 'जस्तै' शब्द सादृश्यवाचकका रूपमा आएको छ भने 'मच्चिउन्जेल खुब मज्जा' हुनु समान धर्म रहेको पाइन्छ ।

(ख) मालोपमा

प्रस्तुत कथामा पूर्णोपमाजति मालोपमाको प्रयोग गरिएको छैन । कथामा प्रयुक्त मालोपमा यसप्रकार रहेको छ :

(क) सेतै काँसजस्तो कपाल, गुन्यूका मुजा परेभैँ मुजा परेका गाला । ससाना खोल्सा जस्ता धर्सैधर्सा परेका निधारमा कालो ठूलो टीका लगाएकी बुढी महिला भम्केबुलाकी हल्लाउँदै भित्रबाट निस्कइन् । (पृ.४५)

यहाँ 'बुढी महिला' उपमेयका रूपमा आएकी छन् र उनका विशेषता बुझाउन विभिन्न उपमानको प्रयोग गरिएको छ । उनको कपाल सेतै फुलेको काँसजस्तो, गाला गुनियो मुजापरेजस्ता मुजा परेका र निधार ससाना खोल्साजस्तै धर्सैधर्सा परेको भनी विभिन्न उपमानको प्रयोग गरिएको छ । यसरी एउटै उपमेयका लागि एकाधिक विभिन्न उपमानको प्रयोग गरिएकाले यहाँ मालोपमा अलङ्कार उत्पन्न भएको छ ।

(ख) आबैं पिँढीको डिलमा चुपचाप उभिइरहिन्, अनौठो मानेर। देवीथानको मन्दिर जस्तै, मन्दिरअगाडिको ठिमे सल्लाको रुखजस्तै नहल्ली नबोली चुपचाप उभिइरहिन्। (पृ.४६)

यहाँ आबैं नाम गरेकी पात्र (उपमेय), पिँढीका डिलमा चुपचाप उभिएको अवस्थालाई देवीथानको मन्दिर र ठिमे सल्लाको उपमा दिई समान धर्म प्रकट गरिएको छ। यसरी एउटै उपमेयका लागि एकाधिक उपमानको प्रयोग गरिएकाले यहाँ मालोपमा अलङ्कार रहेको पाइन्छ।

(ग) हप्तादिनका बाखाका पाठा जस्तै बुरुकबुरुक उफ्रिने, बिहानीपख बाँसघारीमा डाङ्ग्रे कराएभैं बोलिरहनुपर्ने। किन ? के ? कसरी ? प्रश्न सोधिरहनुपर्ने सधैं हँसिली उज्याली शान्तिको अनुहार रुख ढालेपछि ओइलाएको पात जस्तै देख्दा उनलाई अचम्म लाग्यो। (पृ.४६)

यस साक्ष्यमा शान्ति उपमेयका रूपमा आएको छ र सो एक उपमेयका लागि बुरुक बुरुक उफ्रिने हप्तादिनका बाखाका पाठा र बिहानीपख बाँसघारीमा कराउने डाङ्ग्रेलाई उपमानका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। यसरी एक उपमेयका लागि एकाधिक उपमानको प्रयोग गरिएकाले यहाँ मालोपमा आएको छ।

(इ) लुप्तोपमा

कथामा पूर्णोपमाका तुलनामा मालोपमा र लुप्तोपमाको प्रयोग कम मात्रामा भएको छ। लुप्तोपमाको प्रयोग जस्तै :
तर एक्कासि एउटा समाचारले उसको मन एभ्रीडे ब्याट्री कुच्याएर झ्यालमा पोत्न निकालेको कालो धुलो जस्तै बनायो। (पृ.४४५)

यहाँ एभ्रीडे ब्याट्रीको कालो धुलो उपमान, उस (शान्ति) को मन उपमेय र जस्तै सादृश्यवाचक शब्द आए पनि समान धर्म नआएका कारण लुप्तोपमा अलङ्कार परेको छ।

यसप्रकार प्रस्तुत कथामा उपमा अलङ्कारको अत्यधिक प्रयोग भएको पाइन्छ र उपमा अलङ्कारका कारण कथा निकै रोचक र मौलिक बनेको देखिन्छ। लेखकद्वारा कथामा भ्राञ्जाको आसन, कमेरो, कसौँडीको खिर्चो, रोटेपिड, सेतै फुलेको काँस, ठिमे सल्लो, एभ्रीडे ब्याट्रीको कालो धुलो जस्ता नेपालीहरूको मौलिक संस्कृति भल्काउने उपमान प्रयोग गरिएका कारण प्रस्तुत कथामा नेपालीपनका साथै मौलिकता पनि भल्किएको छ।

उपमान प्रयोगमा मौलिकता र रोचकता

‘अवाक’ कथामा मौलिक प्रकृतिका उपमानको प्रयोग गरिएको छ। यही मौलिकता, स्वाभाविकता र स्थानीयताका कारण कथा धेरै रोचक बनेको छ। उपमानका लागि प्रस्तुत गरिएका स्थान, वस्तु आदिका संज्ञाले स्थानीय विशेषता उतारेका हुँदा उपमानमार्फत कथाले स्थानीय रङ प्राप्त गरेको छ। कथामा के कस्ता मौलिक उपमान आएका छन् र तिनले कथालाई कसरी रोचक बनाएका छन् भन्ने सम्बन्धमा माथि उद्धरण गरिएका कथांशलाई आधार बनाएर विश्लेषण गरिन्छ।

(१) पूर्णोपमा (क) मा उद्धृत कथांशबाट : “मनुको पुरै शरीर भ्राञ्जाको आसन जस्तै कालो छ।”

यहाँ पाठीको कालो रङलाई भ्राञ्जाको आसनसँग दाँजिएको छ। यसरी कथामा एकातर्फ नयाँ उपमान (भ्राञ्जाको

आसन) प्रयोग गरिएको छ भने अर्कातर्फ बढी प्रचलित शब्द ताप्केका सट्टा भाङ्गा शब्द प्रयोग गरेर स्थानीय विशेषता भल्काइएको छ । पाठीको कालो रडसँग दाँज्दा बहुप्रचलित उपमान कालो छाता, चुकअमिलो, आदि नभनी भाङ्गाको आसन भनिएकाले कथा स्थानीय मौलिक विशेषताले युक्त र रोचक बनेको छ । स्थान र घटनाका साथै भाषिक आधारमा पनि कथाले आज्जलिक स्वरूप प्राप्त गरेको छ । यसरी उपमा अलङ्कार र यसमा प्रयोग गरिएको भाषाका कारण कथा थप रोचक बनेको छ ।

(२) पूर्णोपमा (ख) मा उद्धृत कथाशब्दाट : “शान्ति पनि त केही समय अधिसम्म भित्तामा पोत्दै गरेको कमेरो जस्तै उज्याली चम्किली थिई ।”

प्रस्तुत उद्धरणमा शान्तिलाई दाँज्नाका लागि कमेरोलाई उपमान बनाइएको छ । कमेरो नेपाली ग्रामीण समाजमा घर उज्यालो पार्न प्रयोग गरिने प्राकृतिक सेतो रड हो । चुन, इनामेल आदि निर्मित वस्तु सेतो रडका हुने भए पनि यहाँ गाउँघरको परिवेशलाई वास्तविक रूपमा उतार्नका लागि उपमानका रूपमा तिनको प्रयोग नगरी कमेरो प्रयोग गरिएको छ । यसबाट शान्तिको अनुहार उज्यालो वा आकर्षक थियो भन्ने कुरा सहजै बुझिएको छ । यसरी नेपालीपन र संस्कृतिसँग सम्बन्धित वस्तुलाई उपमान बनाइएकाले कथा रोचक बनेको छ । परिवेशअनुसार कथामा चयन गरिएको शब्द वा अलङ्कारले कथालाई स्थानीय रडयुक्त बनाएको छ ।

(३) पूर्णोपमा (ग) मा उद्धृत कथाशब्दाट : “एकसाथ उसको हृदयमा कसौँडीमा खिचो पाकेभैँ घटनाहरू फत्किरहेका छन् ।”

उद्धृत हरफमा ‘कसौँडीको खिचो’ उपमानका रूपमा आएको छ । यहाँ पात्रका हृदयका घटनाहरू कसौँडीको खिचोभैँ फत्किएको बताएर दुवैमा समान धर्म रहेको जनाइएको छ । यो उपमान पनि नेपाली संस्कृतिसँग जोडिएको छ । नेपाली समाजमा खिचो खाने विशिष्ट परम्परा रहेको र प्रायः भात, खिचो आदि खाद्य परिकार कसौँडीमा पकाउने चलन रहेकाले गृहीत उपमान विशिष्ट वा मौलिक संस्कृतिसँग जोडिएको देखिन्छ । यसरी मनोविज्ञानका विषयलाई नेपाली संस्कृतिसँग जोडेर उपमा दिइएको र स्थानीय भाषामा खिचो भनिएबाट पनि कथामा उपमानको मौलिक र उपयुक्त प्रयोग भएको देखिन्छ ।

(४) पूर्णोपमा (घ) मा उद्धृत कथाशब्दाट : “सुख खुसी यही रोटेपिड जस्तै त हुन् नि । मच्चिउन्जेल खुब मज्जा ।” यहाँ सुख र खुसीलाई रोटेपिडसँग तुलना गरिएको छ । उपमानका रूपमा आएको रोटेपिड नेपाली समाजमा प्रचलित र मौलिक संस्कृतिमा आधारित मनोरञ्जनको साधन हो । रोटेपिड मच्चिँदासम्म खुब मज्जा हुन्छ भन्ने अभिव्यक्तिबाट मच्चिन छोडेपछि सो मज्जा रहिरहँदैन भन्ने सङ्केत मिल्दछ । यसबाट जीवनमा धेरै दुःख छ र सुखचाहिँ थोरै छ भन्ने पनि बुझिन्छ । समग्रमा भन्दा यस कथामा जुन उपमान प्रयोग गरिएको छ त्यसले कथालाई चित्ताकर्षक बनाएको छ ।

(५) मालोपमा (क) मा उद्धृत कथाशब्दाट : “सेतै काँसजस्तो कपाल, गुन्यूका मुजा परेभैँ मुजा परेका गाला । ससाना खोल्सा जस्ता धसैँधर्सा परेका निधारमा कालो ठूलो टीका लगाएकी बुढी महिला भम्केबुलाकी हल्लाउँदै भित्रबाट निस्कइन् ।”

यस भनाइमा बुढी आमाका विशेषता बताउने क्रममा उनको कपाललाई सेतै फुलेको काँस, गालालाई मुजा परेको गुन्यु र निधारलाई ससाना खोल्सासँग तुलना गरिएको छ । यी तीनवटै उपमान नेपाली संस्कृतिसँग जोडिएका छन् तापनि उपमाका रूपमा कम प्रचलित छन् तर यहाँ कथाकारद्वारा नेपाली समाज र नेपालको प्रकृति भल्किने वस्तुलाई उपमान बनाई मौलिक विशेषता देखाइएको छ ।

(६) मालोपमा (ख) मा उद्धृत कथांशबाट: “आबैँ पिँढीको डिलमा चुपचाप उभिइरहिन्, अनौठो मानेर । देवीथानको मन्दिर जस्तै, मन्दिरअगाडिको ठिमे सल्लाको रुखजस्तै नहल्ली नबोली चुपचाप उभिइरहिन् । ”

प्रस्तुत साक्ष्यमा उल्लेख भएअनुसार एक उपमेय (आमै वा बज्यै वा हजुरआमा) का लागि एकाधिक उपमानको प्रयोग भएको छ र ती उपमान नौला छन् । स्थानीय विशेषतासँग सम्बन्धित छन् ।

यहाँ आमै पिँढीका डिलमा चुपचाप उभिएको अवस्थालाई देवीथानको मन्दिर र ठिमे सल्लाको उपमा दिइएको छ । यी उपमान खास क्षेत्रको खास स्थानमा रहेका खास चिजसँग सम्बन्धित छन् । यसरी देवीथान मन्दिर र सो मन्दिरका अगाडिको ठिमे सल्लालाई उपमान बनाई प्रयोग गरिएको यो पहिलो प्रयोग हुन सक्दछ । साहित्यमा यसअघि ती वस्तुको उल्लेख कहाँ भएको भए पनि यहाँ तिनलाई उपमानका रूपमा प्रयोग गरेर एकातर्फ स्थानीय विशेषता भल्काइएको छ भने अर्कातर्फ नवीन उपमानद्वारा कथालाई रोचक बनाइएको छ ।

(७) मालोपमा (ग) मा उद्धृत कथांशबाट: “हप्तादिनका बाखाका पाठा जस्तै बुरुकबुरुक उफ्रिने, बिहानीपख बाँसघारीमा डाङ्ग्रे कराएभैँ बोलिरहनुपर्ने । किन ? के ? कसरी ? प्रश्न सोधिरहनुपर्ने सधैँ हाँसिली उज्याली शान्तिको अनुहार रुख ढालेपछि ओइलाएको पात जस्तै देख्दा उनलाई अचम्म लाग्यो ।”

यस साक्ष्यमा शान्तिको स्वभावलाई जनाउनका लागि हप्ता दिनका बाखाका पाठा र बिहानीपख बाँसघारीमा कराउने डाङ्ग्रेको उपमा दिइएको छ । अतः यहाँ एक व्यक्तिका लागि दुईवटा उपमान प्रयोग भएका छन् । यी दुवै उपमान नेपालको ग्रामीण जनजीवन र प्रकृतिसँग जोडिएका छन् । बाखा पालन गर्ने र घाँस तथा चोया आदि प्रयोजनका लागि बाँस लगाउने नेपाली समाजको पहिचानसँग जोडिएको चलन हो । प्रस्तुत उपमानले यसरी नेपाली समाजलाई पक्रेको छ र कथालाई रोचक तथा मौलिक उपमायुक्त बनाएको छ ।

(८) लुप्तोपमा उद्धृत कथांशबाट: “एउटा समाचारले उसको मन एभ्रीडे ब्याट्री कुच्याएर झ्यालमा पोल्न निकालेको कालो धुलो जस्तै बनायो ।”

यस कथनमा उपमानका रूपमा ब्याट्रीको कालो धुलो मात्र आएको छैन, ‘एभ्रीडे ब्याट्री कुच्याएर झ्यालमा पोल्न निकालेको कालो धुलो’ आएको छ । नेपालमा धेरै अधिदेखि भारतमा बनेको एभ्रीडे ब्याट्री चलनमा रहेको र खास प्रयोग सकिएपछि त्यसलाई झ्याल, ढोका आदि ठाउँमा कालो रडका लागि प्रयोग गर्ने चलन रहेको छ । ग्रामीण क्षेत्रमा अभ्र पनि घर उज्यालो गर्न रातो रडका लागि रातो माटो, सेतोका लागि कमेरो र कालोका लागि ब्याट्री प्रयोग गर्ने चलन छ । कथामा प्रयुक्त उपमानले यस परम्परालाई पनि जनाएको छ ।

यसरी ‘अवाक’ कथामा नेपाली समाज, संस्कृति, जीवनपद्धति र प्रकृतिसम्बद्ध वस्तुलाई उपमानका रूपमा चयन गरी कथालाई मौलिक, रोचक र प्रभावकारी बनाइएको छ । भाङ्गा, आँबै, खिर्चो जस्ता उपमानका रूपमा प्रयुक्त शब्दले

कथालाई आज्चलिकता प्रदान गर्नाका साथै थप आकर्षक बनाएका छन् । प्रस्तुत कथा अन्य दृष्टिले भन्दा उपमा अलङ्कारका दृष्टिले विश्लेषणीय छ र यस दृष्टिले सफल पनि छ ।

निष्कर्ष

रेणुका जि सी (२०४६) ले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएकी छन् । जि सीका हालसम्म गजलसङ्ग्रह *ज्वलनका अभिव्यक्ति* (२०६२) र कथासङ्ग्रह *सनेस* (२०७९) गरी दुईवटा पुस्तकाकार कृति प्रकाशित छन् । प्रस्तुत कथासङ्ग्रहमा बाह्रवटा कथा छन् र ती सबै आज्चलिकताका दृष्टिले उल्लेखनीय छन् । सङ्गृहीत कथाहरू विषयका दृष्टिले नारी र वर्तमान समाजको आर्थिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, पारिवारिक आदि पक्षसँग सम्बन्धित छन् भने भाषाशैलीका दृष्टिले आलङ्कारिक भङ्कन पनि सरल र रोचक छन् । कथाहरूमा उपमा अलङ्कार प्रशस्त ठाउँमा प्रयोग गरिएको छ । उपमा अलङ्कारका दृष्टिले 'अवाक' महत्त्वपूर्ण कथा हो । संस्कृत साहित्यका रस, ध्वनि, रीति, वक्रोक्ति आदि मुख्य सिद्धान्तमध्ये अलङ्कार पनि एक हो । यसलाई काव्य वा साहित्यको बाहिरी शोभाकारक तत्त्वका रूपमा लिइन्छ । यसका शब्दमा आश्रित शब्दालङ्कार र अर्थमा आश्रित अर्थालङ्कार गरी दुई प्रकार छन् । उपमा अर्थालङ्कारभित्र पर्दछ । उपमाका फेरि पूर्णोपमा, लुप्तोपमा, उपमेयोपमा, मालोपमा र रसनोपमा गरी पाँच भेद छन् । यिनमध्ये अवाक कथामा पूर्णोपमा, मालोपमा र लुप्तोपमा गरी तीन प्रकारका उपमा प्रयोग भएका छन् । कथामा प्रयोग गरिएका उपमान नेपाली समाज, संस्कृति र खास क्षेत्रसँग सम्बन्धित छन् । नवीन र मौलिक प्रकृतिका उपमानको प्रयोगका कारणले गर्दा प्रस्तुत कथा रोचक र प्रभावकारी बनेको छ । उपमा अलङ्कार प्रशस्त मात्रामा प्रयोग गरिनाका साथै नयाँ नयाँ उपमान प्रयोग गरी कथालाई हृदयसंवेद्य बनाइएका कारण अवाक कथा उपमा अलङ्कारको प्रयोगका दृष्टिले उत्कृष्ट र सफल रहेको छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५०), *पूर्वीय समालोचना-सिद्धान्त*, पाँचौँ संस्क., काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
 उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५९), *साहित्य-प्रकाश*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
 जि सी, रेणुका (२०७९), *सनेस*, काठमाडौँ : शिखा बुक्स ।
 थापा, हिमांशु (२०५०), *साहित्य परिचय*, चौथो संस्क., काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
 पन्त, भरतराज (२०५६), *नेपाली अलङ्कार परिचय*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
 भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३१), *पूर्वीय काव्य-सिद्धान्त*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-पतिष्ठान ।
 शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६१), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 शर्मा, सोमनाथ (२०५८), *साहित्य-प्रदीप*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (२०५४), *पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य-समालोचना : प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।